УДК 811.161.2'276.6:62

Л.В. Туровська

ЗАГАЛЬНЕ ТЕРМІНОЗНАВСТВО В УКРАЇНІ ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТТЯ

У статті проаналізовано основні праці з проблем загального термінознавства, створені українськими термінологами у кінці XX – на початку XXI ст., розглянуто їх науковий потенціал, схарактеризовано проблематику та парадигму дослідження.

Ключові слова: *загальне термінознавство, термін, номен, професіоналізм, запозичення, мовна норма.*

Українське термінознавство XX ст. розвивалося у нормоцентричному напрямку, для якого характерні два основні принципи: 1) визнання терміна як необхідного компонента наукової і науково-технічної діяльності; 2) опис терміна з ортологічного погляду, тобто уточнення того, яким повинен бути термін у змістовому й формальному відношеннях. Ці принципи обумовлені завданням термінознавців: цілеспрямована нормалізаторська діяльність у царині переважно науково-технічної термінології. Метою статті є з'ясування особливостей розвитку загального термінознавства в українській лінгвістиці на початку XXI століття.

Загальне термінознавство як самостійний напрям досліджень вивчає найзагальніші властивості терміна, його логіко-поняттєву та лексико-семантичну організацію, змістову й формальну структуру, системні зв'язки та відношення, словотворчий потенціал тощо. Предметом загального термінознавства є також випрацювання теоретичних засад щодо з'ясування міжгалузевої природи терміна, унормування спеціальних слів, пошуки оптимальних шляхів створення нових термінологічних одиниць та їхніх систем, віднаходження універсальних рис, властивих різним галузям знання.

В українському мовознавстві у цьому напрямі робота велася ще з середини XX століття. Зокрема, у працях: Е. Ф. Скороходька "Лингвистические вопросы перевода научно-технических терминов с английского языка на русский" [29], Н. Родзевич "Поняття термін, термінологія, номенклатура в працях радянських і зарубіжних учених" (1963) [26]; А. В. Крижанівської "Як відрізнити термін від нетерміна" (1984) [14]; в монографії А.В. Крижанівської та Л.О. Симоненко "Актуальні проблеми упорядкування наукової термінології" (1987) [15] (де ґрунтовно розглянуто питання упорядкування наукової термінології та зазначено, що сучасне термінознавство має два яскраво виражені теоретичні напрями: перший спрямований на дослідження термінології однієї мови, другий – на порівняльне вивчення двох чи кількох терміносистем різних мов) [15, с. 6]; Т.Р. Кияка "Мотивированность лексических единиц (количественные и качественные характеристики)" (1988) [10]; А.С. Д'якова та Т.Р. Кияка "Роль етимології при прямому запозиченні нових термінів та терміноелементів" (1995) [7], "До питання про інтернаціональне та національне в термінотворчому процесі" (1996) [6]; А.С. Д'якова "До питання про зовнішню форму наукових термінів у світлі теоретичної спадщини Е. Вюстера" (1996), "Деякі особливості термінологічного планування в англійській, німецькій та російській мовах (на прикладі економічної термінології)" (1997), "Зовнішня та внутрішня форми термінологічних одиниць як об'єкти термінологічного планування" [3; 4; 5], Р.В. Іваницького "Лексикографічні аспекти нормалізації термінів (на матеріалі німецьких, англійських, українських та російських термінологічних одиниць)" [9] та ін. Так, А.С. Д'яков, Т.Р. Кияк, З.Б. Куделько у монографії "Основи термінотворення" зазначають, що "в надрах сучасної лінгвістики виникла нова прикладна дисципліна – термінознавство, яке поступово утверджує свої самостійні функції на перетині кількох наук – лінгвістики, логіки та відповідних науково-технічних спеціальностей. Звідси не варто робити поспішних висновків про те, що термінознавство претендує на особливе місце в системі наукового світосприйняття, оскільки, впливаючи певним чином на відповідні науки, воно цілком залежить від їхніх завдань, проблем, статусу. Найбільш загальна мета термінознавства – турбота про те, щоб процес утворення та вживання термінологічних найменувань зробити керованішим, сприяти раціоналізації професійного спілкування, взаєморозумінню фахівців [8, 6]. Дослідники аналізують основні погляди на дефініцію терміна та терміносистеми, виокремлюють семантичні особливості терміна; розглядають також проблему запозичення в термінології. Автори зауважують, що нові терміни можуть утворюватися в мові трьома основними способами: 1) використання внутрішніх ресурсів мови: а) карбування похідних слів; б) надання наявним словам нових значень; в) складання основ; г) укладання словосполучень; 2) пряме запозичення терміноелементів: а) повне запозичення (внутрішня форма разом із зовнішньою формою); б) неповне запозичення (тільки внутрішня форма); 3) вигадування штучних слів [Там само, 105].

Початок XXI ст. в українському термінознавстві ознаменувався *вивченням питання про міжнародні терміноелементи*, що відіграють важливу роль у мові науки та техніки, та зацікавленням проблемою їхнього входження до термінології. До розгляду цього питання звертається у своїй праці "Міжнародні терміноелементи в системі науково-технічних термінів" (2000) І.М. Кочан [13]. Проаналізувавши різні погляди лінгвістів на лексеми з міжнародними терміноелементами, авторка класифікує їх за формальною структурою. І.М. Кочан зауважує, що адаптація засвоєних термінів може відбуватися по-різному: приєднанням до іншомовних коренів національних афіксів; приєднанням до запозичених афіксальних слів українських суфіксів; приєднанням до запозичених афіксальних слів українських префіксів; приєднанням до національних коренів запозичених чи інтернаціональних афіксів; поєднанням національного та запозиченого (інтернаціонального) коренів [Там само, 56].

Співзвучною цій проблемі в загальнотеоретичному аспекті є *проблема співвідношення національного та інтернаціонального в термінотворчому процесі*. До цієї проблеми українські термінологи зверталися ще на початку XX ст., розглядаючи її здебільшого на лексичному та словотвірному рівнях. Найменш вивченим був і залишається семантичний аспект. У колективній монографії "Національні та інтернаціональні компоненти у сучасних терміносистемах" (1993) [23] розкриваються інтернаціональна сутність і національна специфіка термінів на семантичному, лексичному та словотвірному рівнях. Автори наголошують, що термінологія різних за походженням мов оперує значною кількістю грецьких і латинських словотвірних компонентів. Оскільки процес термінотворення здебільшого керований, тут найяскравіше проявляється взаємодія національних і інтернаціональних компонентів [23, 176–177].

Взаємодія інтернаціонального та національного в термінотворчому процесі стала об'єктом мовознавчого дослідження і Т.Р. Кияка, який зазначає, що той чи той елемент є інтернаціональним за умови, якщо він повністю або частково збігається у своїй зовнішній та внутрішній формах принаймні у трьох неспоріднених мовах. На думку дослідника, питання про інтернаціональне та національне в термінологічному процесі пов'язане, насамперед, з проблемою встановлення критеріїв, які визначають поняття інтернаціонального та відрізняють інтернаціональні слова від звичайних національних запозичень. Іншомовні терміни повинні включати терміноелементи, які сприяють вмотивованості всього утворення; під час їхнього добирання слід враховувати фактор поширеності у сфері професійного спілкування як всередині однієї країни, так і в міжнаціональному масштабі [12, 54–55].

Цікавим об'єктом дослідження в цьому ракурсі стають також загальнотеоретичні *проблеми термінологічних запозичень*. Ця проблема знайшла відображення в дисертаційний роботі І.І. Вакулик, яка, проаналізувавши терміноелементи класичного походження як показники інтернаціональності термінів та розглянувши участь найчастотніших терміноелементів у семантичних процесах, які відбуваються у термінології, дійшла висновку про троїсту структуру сучасних термінів (наявності ініціальних, медіальних і фінальних терміноелементів), визначила ініціалі й фіналі термінів як показники інтернаціональності, дала своє тлумачення повного та часткового обрамлення сучасних термінів як прояву термінологічного коду. Це дало змогу розширити спостереження над семантичними процесами в термінології, які відбуваються паралельно в різних мовах під впливом класичних мов [2]. Дослідниця аналізує використання сучасними мовами термінотворчого потенціалу класичних мов, зокрема описує проникнення давньогрецької та латинської мов у нові західноєвропейські мови, яке відбувалося різними шляхами завдяки безпосереднім контактам народів у різні історичні періоди розвитку країн Європи. Домінування та поширення давньогрецької і латинської мов упродовж тривалого часу від античності до початку XXI ст. свідчить про значний вплив класичних мов не лише на історію та культуру багатьох народів, але й на розвиток мов європейського ареалу, спричинений швидким розвитком різних галузей наук і, відповідно, термінологій, які обслуговують ці науки. Утворення нових термінів, на думку авторки, відбувається кількома шляхами: перший – коли зберігається первісне значення запозичень, другий – коли відбувається переосмислення значення первісного слова, тобто простежується еволюція його семантики, третій – коли для утворення нових термінів залучається арсенал афіксів нових мов [2, 5]. У роботі розглянуто дві категорії терміноелементів класичного походження – ініціальні та фінальні. Ініціальними терміноелементами названо елементи класичних мов (з усіма можливими варіантами) із закріпленими за ними семами, які в утворенні термінів виконують роль перших формантів. При цьому у ролі ініціальних терміноелементів можуть виступати префікси латинського і грецького походження, повнозначні слова, прийменники. Звичайно, є багато й медіальних (серединних) терміноелементів, проте терміни з медіальними елементами класичного походження не створюють такого яскравого вигляду запозичень. Ініціальні та фінальні терміноелементи утворюють ініціально-фінальний формантний код структурної будови сучасних термінів, який допомагає "розшифрувати" наявні терміни та створювати за їх зразком інші терміни [Там само, 11].

Інший аспект проблеми запозичень у сучасному українському термінознавстві, зокрема оптимізацію їх формування та функціонування у мові науки й техніки, розглядає Т. Лещук, диференціюючи термінологічні запозичення за етимологічним принципом на іншомовні, які в мову реципієнта перейшли з тієї чи тієї іноземної мови, та запозичення з інших наукових сфер у межах власної мови [17, 54]. Автор виокремлює також функціональні та комунікативні особливості запозичень, зосереджуючи увагу на монокультурному та психологічному аспектах термінотворення. Проведений аналіз дає можливість йому об'єднати різні погляди на запозичення у три групи: а) термінологічні запозичення, основним чинником яких є семантична еквівалентність поняття; б) запозичення, використання яких ускладнює розуміння фахового тексту, з одного боку, а з другого – порушує гармонію власно мовного звучання та системи граматичних правил; в) запозичення як чинник інтелектуалізації мови в цілому і наукової зокрема [17, 55].

Актуальним аспектом термінологічних студій останніх років стало *вивчення метафори в науковій картині світу*, де метафора розглядається як універсальний інструмент мислення, який передбачає здатність бачити один об'єкт через інший. Терміни-метафори, як зазначає Л. Д. Малевич, виступають ключовими елементами для розуміння національної специфіки мовного бачення навколишнього світу, вони пов'язані з культурою народу і відображають результати пізнавальної діяльності національного мовного колективу. Авторка переконана, що у процесі творення термінів метафоризацією встановлюються подібні ознаки (зовнішні або внутрішні) наукового об'єкта з уже позначеним раніше в загальновживаній мові; переосмислене значення зіставляється з буквальним на основі його внутрішньої форми [19, 224–227].

Чималу увагу українські мовознавці приділяють *проблемі лінгвістичного упорядкування та унормування термінології*. Так, Т. Р. Кияк зазначає, що термінологія хоча і є частиною словникового складу мови, все-таки має істотні відмінності від загальновживаної лексики: термінологія демонструє свої особливості і в плані різних термінологій (чи то на рівні різних мов, чи на рівні різних термінологічних сфер), і в аспекті розрізнення термінології як теоретичної науки і технічної термінології [11, 15].

Проблеми кодифікації та унормування неодноразово порушувалися у працях Л. О. Симоненко, яка, розглядаючи проблеми унормування наукової термінології, виділяє кілька етапів цього процесу: систематизація, уніфікація, кодифікація терміносистем. Вона зауважує, що, виходячи з логічних вимог до нормативної термінології, за кожним словом, визначенням поняття має стояти логічна ознака. Кожен унормований термін виражає поняття. Невід'ємною частиною нормативної термінології є однозначність [27, 25]. У розвідці "Термінологічні справи сьогодення" (2009) дослідниця зазначає, що зміни в терміносистемах (поповнення новими термінами, зміна семантики наявних у мові термінів, перехід окремих номінацій до пасивного лексичного фонду) зумовлюють перегляд, систематизацію та кодифікацію наявної в мові термінології. Цей процес регулюють фахівці й лінгвісти у таких напрямах: розроблення ДСТУ "Терміни та визначення", видання галузевих словників, правових кодексів, державних актів тощо [28, 4].

Багато питань мовної номінації тісно пов'язані з *проблемою норми та варіантності в термінології*. У цьому напрямі дослідники, пропонуючи визначення категорії норми в мовному й термінологічному просторах, зазначають, що сучасний мовознавець не стільки диктує суспільству норму, скільки стежить за її змінами та тенденціями, він повинен знати, яка реальна практика вживання, наскільки вона відповідає загальним законам мови і тенденціям її сучасного розвитку [16, 252]. Теорія норми стала об'єктом дослідження і Л. Г. Боярової, яка зазначає, що динаміка мовної норми в термінології зумовлена саморозвитком мови та зовнішніми чинниками різного характеру, які впливають на неї і формують своєрідний контекст її еволюції. Норма обмежує варіативність системи, але в той же час варіантність термінів є формою розвитку термінологічної норми [1, 46]. Апелюючи до теоретичних проблем термінологічної варіантності українські термінологи намагаються розмежувати поняття "варіанти терміна", "терміни-синоніми", "терміни-варіанти"; запропонувати нові поняття, зокрема поняття "термінологічний варіантний ряд", а також розробляють класифікацію термінів-варіантів за основними параметрами номінації [18].

Зростає також зацікавленість до *розмежування та визначення фундаментальних понять термінознавства*. До сьогодні нема єдиної думки щодо розуміння термінопонять "номенклатура" й "номен". Появу терміна номенклатура та його еволюцію у працях лінгвістів-термінологів простежено у розвідці Г. М. Меуш. Авторка зазначає, що сучасні мовознавці, продовжуючи традицію І. Верхратського (від ІІ половини ХІХ ст.), позначають словом "номенклатура" сукупність найменувань об'єктів певної науки без прямого відношення до потреб теорії [20]. У загальнотеоретичному плані розмежування термінів, номенів і професіоналізмів проводить Т. В. Михайлова. Дослідниця розрізняє два типи номенклатурних знаків: власне номени й термінологічно-номенклатурні словосполуки, при цьому наголошуючи, що терміни і власне номени мають багато спільних ознак: системність, наявність семантичних відношень, можливість

бути вмотивованими й фіксуватися в словниках. Термінологічно-номенклатурні сполуки, на думку автора, легко відмежувати від термінів, оскільки вони здебільшого мають буквено- чи словесно-цифрову структуру, позбавлені здатності фіксувати нові значення, рідко бувають умотивованими [22, 85].

Визначення основних термінознавчих категорій – термін, прототермін, терміноїд, професіоналізм, номенклатурна одиниця віднаходимо також в одному з досліджень О. І. Павлової. Проаналізувавши погляди різних учених, авторка дійшла висновку, що терміни, професіоналізми та номени мають спільні й відмінні риси. На думку дослідниці, основними ознаками номенів є співвіднесеність із поняттям через терміни; ці одиниці посідають проміжну позицію між термінами і власними назвами, їх розуміння неможливе без співвіднесеності з іншими термінологічними одиницями; номенклатурні позначення характеризуються смисловою похідністю та вторинністю, а тому перебувають на периферії термінологічної системи, на відміну від термінів, які належать до її центру тощо [25, 53].

До проблеми розмежування фундаментальних понять "термінологія" і "терміносистема" звертається О. В. Медведь, яка, проаналізувавши основні загальнотеоретичні термінознавчі праці, доходить висновку, що в сучасній термінознавчій теорії розмежування фундаментальних категорій, зокрема понять "термінологія" і "терміносистема", є досить суперечливим, що є наслідком того, що теоретичне термінознавство розвинулося з практичної роботи з термінами, насамперед стандартизаційної та нормалізаційної [21, 40]. Теоретичному осмисленню загальних понять сучасного термінознавства "термін", "термінологія", "номенклатура" у концепціях видатних лінгвістів присвячена праця Н. Нікуліної, в якій авторка дає своє розуміння термінознавства як розділу науки про мову, що займається загальнотеоретичними питаннями терміна, термінології, номенклатури [24, 48].

Отже, об'єктом українського термінознавства XXI ст. в загальнотеоретичному аспекті стають проблеми адаптації міжнародних терміноелементів; співвідношення національного та інтернаціонального в термінотворчому процесі; термінологічних запозичень; лінгвістичного упорядкування та унормування термінології, норми та варіантності в термінології; метафоричного перенесення в науковій картині світу; розмежування та визначення основних (фундаментальних) термінознавчих понять – "термін", "номен", "професіоналізм", "прототермін", "терміноїд", "термінологія", "терміносистема", "номенклатура". Зауважимо також, що термінознавство початку XXI ст. в українському лінгвістичному просторі розвивається лише на ґрунті галузевого термінознавства та потребує фундаментальних досліджень, оскільки наявні праці мають фрагментарний характер і не можуть задовольнити всіх термінознавчих потреб нового століття.

Список використаних джерел

1. Боярова Л. Динамічна теорія норми в сучасній термінології // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. пр. – К.: КНЕУ, 2007. – Вип. VII. – С. 43–47.
2. Вакулик І. І. Запозичення з класичних мов у науковій термінології сучасних європейських мов (на матеріалі юридичних та економічних термінів української, російської, німецької, французької, англійської мов): Автореф. дис… канд. філол. наук. – К.: Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка; Інститут філології, 2004. – 20 с.
3. Д'яков А. С. Деякі особливості термінологічного планування в англійській, німецькій та російській мовах (на прикладі економічної термінології) // Наук. вісник Чернівецького ун-ту. – Чернівці: ЧДУ, 1997. – Вип. 12. Германська філологія. – С. 91–95.
4. Д'яков А. С. До питання про зовнішню форму наукових термінів у світлі теоретичної спадщини Е.Вюстера // IV Міжнародна наукова конференція "Проблеми української науково-технічної термінології": Тези доповідей. – Львів: Вид-во Держ. ун-ту "Львівська політехніка", 1996. – С. 62.
5. Д'яков А. С. Зовнішня та внутрішня форми термінологічних одиниць як об'єкти термінологічного планування // Вісник Держ. ун-ту "Львівська політехніка". Проблеми української термінології: Мат-ли V Міжнародної наукової конференції "СловоСвіт'98". – Львів: Вид-во Держ. ун-ту "Львівська політехніка", 1998. – № 336. – С. 150–154.
6. Д'яков А. С., Кияк Т.Р. До питання про інтернаціональне та національне в термінотворчому процесі // Наук. вісник Чернівецького ун- ту.– Чернівці: ЧДУ, 1996. – Вип. 2. Германська філологія. – С. 88–94.
7. Д'яков А. С., Кияк Т. Р. Роль етимології при прямому запозиченні нових термінів та терміноелементів // Проблеми зіставної семантики. Мат-ли Всеукраїнської наукової конференції. – К., 1995. – С. 100–101.
8. Д'яков А. С., Кияк Т. Р., Куделько З. Б. Основи термінотворення. Семантичні та соціолінгвістичні аспекти. – К.: "КМ Academia", 2000. – 216 с.

9. Іваницький Р. В. Лексикографічні аспекти нормалізації термінів (на матеріалі німецьких, англійських, українських та російських термінологічних одиниць): автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Львів, 1995. – 20 с.
10. Кияк Т. Р. Мотивированность лексических единиц (количественные и качественные характеристики). – Львов: Вища школа, 1988. – 162 с.
11. Кияк Т. Проблема лінгвістичного упорядкування термінології // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. пр. – К.: КНЕУ, 2005. – Вип. VI. – С. 13–17.
12. Кияк Т. Інтернаціональне та національне в термінотворчому процесі // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. пр. – К.: КНЕУ, 2001. – Вип. IV. – С. 53–56.
13. Кочан І. Міжнародні терміноелементи в системі науково-технічних термінів // Вісник Нац. ун-ту "Львівська політехніка". Серія "Проблеми української термінології": Мат. 6-ї Міжнародної наукової конференції СловоСвіт 2000. – 2000. – № 402. – С. 54–59.
14. Крижанівська А. Як відрізнити термін від нетерміна // Культура слова. – 1984. – Вип. 27. – С. 63–69.
15. Крыжановская А. В., Симоненко Л. А. Актуальные проблемы упорядочения научной терминологии. – К.: Наукова думка, 1987. – 163 с.
16. Куделько З. Поняття норми в мові // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. пр. – К.: КНЕУ, 2001. – Вип. IV. – С. 250–252.
17. Лещук Т. До проблеми термінологічних запозичень у мові науки і техніки // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. пр. – К.: КНЕУ, 2005. – Вип. VI. – С. 53–56.
18. Малевич Л. Теоретичні проблеми термінологічної варіантності // Вісник Нац. ун-ту "Львівська політехніка". Серія "Проблеми української термінології": Мат. 6-ї Міжнародної наукової конференції СловоСвіт 2002. – 2002. – № 453. – С. 75–81.
19. Малевич Л. Метафора в науковій картині світу // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. пр. – К.: КНЕУ, 2003. – Вип. V. – С. 224–227.
20. Меуш Г. Термін номенклатура в синхронічних та діахронічних мовознавчих студіях // Вісник Нац. ун-ту "Львівська політехніка". Серія "Проблеми української термінології": Мат. 6-ї Міжнародної наукової конференції СловоСвіт 2002. – 2002. – № 453. – С. 97–102.
21. Медведь О. До розмежування понять "термінологія" та "терміносистема"// Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. пр. – К.: КНЕУ, 2009. – Вип. VIII. – С. 38–41.
22. Михайлова Т. Номени у науково-технічній сфері // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. пр. – К.: КНЕУ, 2007. – Вип. VII. – С. 82–86.
23. Національні та інтернаціональні компоненти в сучасних терміносистемах / Укл. Л.О.Симоненко, І.В.Коропенко, М.П.Годована, В.С.Марченко, С.О.Соколова. – К.: Наукова думка, 1993. – 236 с.
24. Нікуліна Н. Теоретичне осмислення загальних понять сучасного термінознавства у концепціях видатних лінгвістів // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. пр. – К.: КНЕУ, 2009. – Вип. VIII. – С. 45–49.
25. Павлова О. Терміни, професіоналізми і номенклатурні знаки (до проблеми класифікації спеціальної лексики) // Вісник Нац. ун-ту "Львівська політехніка". Серія "Проблеми української термінології". – Л.: Вид-во Львів. нац. ун-ту, 2008. – № 620. – С. 49–54.
26. Родзевич Н. Поняття термін, термінологія, номенклатура в працях радянських і зарубіжних учених // Лексикографічний бюллетень. – К., 1963. – Вип. 9. – 128 с.
27. Симоненко Л. Лінгвістичні проблеми унормування наукової термінології // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. пр. – К.: КНЕУ, 2007. – Вип. VII. – С. 21–25.
28. Симоненко Л. О. Термінологічні справи сьогодення // Українська наукова термінологія. Збірник мат. Науково-практичної конф. – К.: Наукова думка, 2009. – С. 3–8.
29. Скороходько Э. Ф. Лингвистические вопросы перевода научно-технических терминов с английского языка на русский: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Л., 1961. – 22 с.

Summary. *In the article basic labours are analysed from the problems of general terminoznavstva, created Ukrainian terminologs at the end of XX – at the beginning of XXI item, they are considered scientific potential, the characteristic is given their problems and research paradigm.*

Keywords: *general terminology, term, nomen, professionalism, borrowing, linguistic norm.*